

Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари
вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ МИЛЛИЙ РАҚС ВА ХОРЕОГРАФИЯ
ОЛИЙ МАКТАБИ

“Санъат назарияси ва тарихи” кафедраси

Халқ ижодиёти
фанидан

Курс иши

Мавзу:

Амалий санъат

Топширди: “ХЖР” бўлими 1 курс
талабаси Зокирова Шахноза
Қабул қилди: Иманкулова И.

Тошкент 2013 йил

Р Е Ж А:

Кириш

- **Халқ амалий санъати тарихи**
- **Халқ амалий санъати турлари.**
- **Наққошлик санъати, унинг турлари**
- **Асосий қисм**

1. **Наққошлик санъатида композиция.**
2. **Оддий нақш композициясини тузиш.**
3. **Нақш атамалари, нақшларни номлаш**

Ўзбек халқининг куп асрлик тарихида халқ амалий безак санъати турлари бой ва ранг-баранг маданий меросимизнинг энг ажойиб ва оммавий кисмини ташкил этади. Ўзбек диёрида вужудга келиб гуллаб яшнаган санъат турлари бемисил ва бетакрорлиги билан дунёга машхур. Бундай тараккиёт боскичлари хақида фикр юритадиган бўлсак, ўзбек амалий безак санъати турларининг шох илдизлари инсониятнинг болалиги, яъни ибтидоий жамиятга бориб такалишининг гувоҳи бўламиз.

Ўлкамиз заминидаги катламларини казишлар натижасида топилган ёдгорликларнинг гувоҳлик беришича, инсоннинг жисмга бадиий ишлов бериш усулида буюм яратиш фаолияти тош асридаёк бошланган ва асрлар оша хозиргача давом этиб келмокда.

Амалий санъатга бу кадар чукур фалсафий ёндошиш натижасида шартлилик, стилизация - рамзийликка асосланган бадиий безак асарлари яратиш кучайган. Ушбу тарихий омил ўзбек миллий безак санъатининг гуркираб ривожланишига туртки бўлганки, хозирда жахонга машхур меъморчилик ёдгорликларимиз улардаги ганчкорлик, кошинкорлик, наққошлик, хаттотлик, тоштарошлик ва бошка турдаги санъатларнинг ажойиб даражада уйғунлигидан ва мужассамлигидан иборатдир. Халқ амалий безак санъати кишиларнинг маънавий оламини бойитади, бадиий дидини шакллантиради, рухиятини тарбиялайди. Шунинг учун ҳам ўзбек халқ амалий санъати кишиларни бадиий ахлокий, умуминсоний тарбиялаб, уларнинг илмий дунёкарашларини шакллантиришда, ҳамда маданий даражасини оширишда энг зарур манбалардан бири хисобланади.

Якин ўтмишда ўзбек амалий безак санъатининг энг ривожланган наққошлик, ганчкорлик, тош ва суяк уймакорлиги, кандакорлик, пичокчилик, бўйрачилик, заргарлик, каштачилик, зардўзик, гиламдузлик, кигизчилик, саватчилик каби турларининг ўзига хос бажариш технологиялари, ҳақиқий миллий номлари, уларга хос атамалар, бу санъатларга хос мактаблар, услублар ҳамда шу соҳаларда ном қозонган усталарнинг хизматлари бутун жаҳонга донги кетган.

Ўрта Осиё наққошлик санъати қадимдан дунёга машҳур. Ўтмишда ота-боболаримиз қурган мухташам бинолар ҳозирги кунгача мафтункор жилвасини йўқотмаган. Юксак дид билан ишланган нақшлар ҳозиргача бизни хайратга солиб келмоқда.

Нақш арабча тасвир, гул деган маънони билдиради. Куш, хайвон, усимлик, геометрик ва бошқа шакллари маълум тартибда такрорланишидан ҳосил қилинган безакдир.

Ислом талабларига бўйсуниб оқибатида жониворлар, паррандалар ва одамларни тасвирлаш йуқолиб бориб наққошлик ривож топди. Араб ёзуви узлаштирилди. Натижада нақшлар билан унвонли ёзув (эпиграфика) услуби пайдо бўлди. Араб ёзуви нақшлар билан бирга чизилди. Араб ёзуви ҳам безак, ҳам дуо-афсунлар вазифасини бажарди.

Наққошлик халқ-амалий безак санъатнинг бир тури сифатида қадимдан ўзбек маданиятининг муҳим бўлаги ҳисобланади. Қўп асрлар мобайнида унинг бадиий анъаналари вужудга келди. Нақшларда санъатнинг бошқа ҳамма турларидан фарқли равишда авлодларнинг чамбарчас боғлиқлигини, анъаналарнинг давомийлигини кўриш мумкин. Наққошлик анъаналари санъатнинг ана шу турини ўрганиш методлари сифатида ҳам бободан отага, отадан ўғилга ўтиб келган. Ана шу давомийлик туфайли нақш санъати ҳозиргача сақланиб келмоқда.

Нақшнинг энг яхши намуналари бой ижодий фантазия орқали бирлаштирилган шаклларнинг мақсадга мувофиқлиги ва гузаллиги билан фаркланади. Бунда халқ усталарининг атроф муҳитга қарашларидаги тафовут ақс этади. Нақшдаги чизгилар уйини мусикадаги оҳанг сингари, қушиқ ва эртақ қаби “халқ ҳаётий тажрибасининг қатта умумлашмасидан” иборат бўлади.

Бадиий наққошлиқ рангларнинг уйғунлигида ва ўзига ҳос композицияларда гузаллиқ яратиш санъатидир. Наққош уста ўзида рангнинг табиий жиҳосидан, бежирим шаклдан, материал фактурасидан моҳирлиқ билан фойдаланиб ёрқин ифодаликка эришади.

Ўзбекистоннинг анъанавий меъморчилигида наққошлиқ асосан шифтларни, жимжимадор арақиларни, сарой устунларини, масжидлар, мактаблар, бойларнинг уйлари, ёғочдан ясалган буюмларни безашда қўлланган. Нозик усимликсимон-геометрик нақшдаги ўзаро сингиб кетган новдалар, шохлар ва ҳашаматли тасвирланган гулларнинг ритмик ҳаракати, ўзбек усталарининг ишларидаги ислими ва гириҳ нақшларининг классик мотивлари шифтларнинг шаклига мосланган. Нақш қупроқ интерьерларни ва ёпик айвон, пешайвонларни безашга ҳизмат қилади.

Ҳозирги пайтда нақшдан меъморчиликда, ўй жиҳозлари, совғалар, майда ёғоч ўйинчоқлар, мусиқа асбоблари ва турмушда керакли буюмларни безашда фойдаланилади.

Бадиий наққошлиқ санъати ҳозирги кунда кенг тус олмоқда. Матбуот, радио, телевидение, кино орқали кишилар ана шу санъат намуналари ва унинг халқ усталари билан танишмоқдалар. Бу санъаткорлар орасида О.Қосимжонов, Ё.Рауфов, А.Болтаев, С.Норқўзиев, А.Азимов, А.Исаев, Б.Абдуллаев, Т.Тухтахужаев, Ж.Ҳақимов, Т.Аҳмедов, Қ.Қаримов ва бошқалар бор. Уларнинг ва улардан таълим олган шогирдларнинг ишларини Тошкентдаги

амалий санъат музейида, кургазма залларида, бадиий салонларда, шунингдек, турар-жой ва жамоат биноларида, масалан, Тошкент Давлат цирки, Тошкент темир йул вокзали фойеси, метро станциялари, меҳмонхоналар, кафелар, ресторанлар, чойхоналар, клублар, завод ва фабрикаларнинг вестибюллари, дам олиш хоналарида кўриш мумкин. Хозирги вақтда мактабларда ва мактабдан ташкари муассасаларда тўғараклар тармогини иложи борича кенгайтириш вазифаси қўйилмоқда.

Халқ наққошлик санъатини ўрганиш инсонларда бадиий дидни, меҳнатсеварликни ривожлантиришга ва катор фойдали билим ҳамда малакаларни таркиб топтиришга хизмат қилади. Уларнинг ижодий қобилиятларини аниқлаш ва устиришга ёрдам беради.

2.

Халқ амалий санъатининг қайси бир тури бўлмасин унинг заминида нақш элементларидан тўзилган композиция ётади.

Нақш композициясининг безак элементлари эса табиатда учровчи гул, новда, барг, парранда ва хайвонот дунёсини тасвирлашда ҳосил қилинади.

Хар бир воҳа ва шаҳарларнинг нақш композициялари бири-биридан узаро ажралиб туради. Хоразм, Тошкент, Фарғона наққошлик мактабларининг уз орнамент ва ранг коллоритлари мавжуд. Мустақил нақш тузиш жараёнида стилизация орқали нақш элементларини узаро бириктирадилар. Нақш бўлакларининг вазифалари ва рағон чизилишига эътибор берилади. Гул, барг, новда, бофта ва куш бандлик нақш элементлари тўзилади.

Усталарнинг фантазиялари, мавжуд нақш элементларини маълум қонун-қоидаларга амал қилган ҳолда жойлаштиришда улар маълум билим ва малакага эга бўлишлари лозимлигини такозо этади. Биргина “Бодом”, “Қалампир” нусхалари шаклидан наққошлик, заргарлик, қулолчилик, каштачилик, зардўзик қаби халқ амалий санъатида турли-туман ўзига ҳос нақш намуналарини

яратиш мумкин. Композиция тузиш йуллари ва уларнинг хомаки намуналарини тайёрлаш наққошлик, ганчкорлик, ёғоч уймакорлик ва бошка амалий санъат турлари учун умумийдек куринсада, аслида кулланиладиган хом ашёси, ижро пардоз турлари билан фаркланади.

Композиция сўзи лотинча бўлиб “жойлаштириш, кўриш, тузиш” деган маънони англатади. Бунда танланган нақш композициясига кура унинг элементлари когоз юзасида бир-бирига боглик холда жойлашиб, яхлит композицияни хосил қилади. Танланган мавзу мазмунига мос келадиган нақш композициясини тузиш учун бир канча хомаки эскизлар ишланади ва улардан талабга жавоб берадиганлари танлаб олиниб, композиция тузишда кулланилади. Нақш композициялар тузишда бўлакларнинг урнини алмаштириш, кушимча деталлар киритиш орқали унинг мавзусини янада бойитиш кабилар ҳам мухим аҳамиятга эгадир. Нақш мавзусининг ифодалашда композициянинг асосий конуниятларига риоя қилиш лозим.

Композицияда нақш яратиш муайян коидасини симметрия, ассиметрия, мувозанат, деталларнинг улчови, шакли, ранги кабиларга риоя қилиш ташқил этади ва бунга катъий амал қилинади.

Нақш композицияларини тузишда купрок қўйидагиларга эътибор берилади:

- Нақш намуналаридаги чизиклар харакатининг стилистик бирлигига эришиш .
- Даврий такрорланиш.
- Симметрик жойлашув ва ранглар мутаносиблигини саклаш.

Мустақил нақш тукиш жараёнида укувчилар стилизация орқали тўзилган элементларини узаро бириктирадиган нақш

элементларининг вазифалари ва раён чизилишига эътибор берилади.

Мустақил нақш композициясини тузишда қўйидагиларга эътибор бериш лозим:

- Чизилажак нақш композициясини шакл, улчам ва тақсимларини мулжалга олиш.
- Композициянинг яқка ёки куш банддан иборат бўлишлиги назарда тутилган ҳолда таноб (ясовчи) элементни шакллари жойлаштириш.
- Композицияга новда, барг, гул ва бошқа нақш элементларини киритиб мукаммаллаштириш.
- Нақш бандини бофта, шкуфта элементлари билан боғлаб бойитиш.
- Композициянинг асосий шаклини умумлаштириб нақшни номлаш.
- Композициянинг маъно ва мақсадини ҳисобга олган ҳолда ранг тусларини аниқлаш.

Йул, айлана, квадрат шакллари учун чизиладиган нақш композициялари ҳам ихтиёрий равишда мавжуд нақш элементлари бирикмаларидан тўзилади.

Мустақил нақш тукишни бошлашда талаба икки, уч ва ундан ортиқ элементлар ёрдамида энг содда нақш вариантларини тузиши мумкин. Бунда ихтиёрий таноб шакли чизилади ва гул, новда, барг элементлари ёрдамида тулдирилади. Мавжуд композицияни шакл ёки гул элементлари номлари ёрдамида номлаш мумкин.

Йул, айлана, квадратга чизиладиган нақш композицияларини ҳам ихтиёрий равишда мавжуд нақш элементлари бирикмасидан тўзилади. Хар қандай нақш композициялари пишиқ ва чиройли чизилишига аҳамият берилиши керак.

Элементларнинг узаро тартибли жойлашуви нақшнинг жозибасини янада оширади.

Мустақил нақш композициясини тузишда ҳам усталари ижодини кузатиш, халқ амалий санъати музейига бориш ва нусха кучириш яхши самаралар беради.

Оддий нақш композиция тузиш.

Бошлангич содда нақш композицияларини тузиш одатда талабаларда бу борада айрим назарий ва амалий тушунчалар, иш тажрибалари ҳосил бўлганидан сунг мустақил топширик сифатида берилиши мумкин. Дастлаб талабалар буюм ёки юза сиртини, унинг ўзига хос улчамларини диққат билан куздан кечириб, бўлажак нақш композициясининг шакл ва элементларини “хаёлан” танлаб оладилар. Албатта, бу нақш элементлари талабалар томонидан қачонлардир узлаштириб олинган ёки кузатилган нақш бўлақларидан иборат бўлади. Бунда талабаларнинг тасаввурлари, иш тажрибалари, фикр юритишлари қанчалик яхши ривожланган бўлса, шунингдек, хотиралари захирасида қанчалик қуп нақш элементлари мавжуд бўлса, улар ажойиб нақш композицияларини тузишлари мумкин бўлади. Тўзилажак нақш композициялари бўлақлар асосида тўзилиб, унинг нусхаси махсус усулда керакли жойларга кучирилиб туширилади. Бу усулдан фойдаланиш узок вақтлар мобайнида наққошлар меҳнатини анча енгиллаштириб келмокда. Шу курсатмаларга мувофиқ шакл ясовчи режа- колип 4\1 нисбатда чизиб олинади. Рамка чизиклари якка, куш ва бир неча қушимча чизиклардан иборат бўлиши мумкин. Патнис қуринишидаги бу шаклга бофта ва ғажак элементлари уланади. Навбатдаги боскич якка ёки куш бандли таноб ясовчисини топишдир. Таноб шакли меҳроб ва юрак шаклидан иборат бўлиши ҳам мумкин. Машклар давомида чизиклар ҳаракатининг рағонлигига шакл чизикларининг қийшиқ ёки синик ҳолатда

чизилиб колмаслигига эътибор каратилади. Якка банд йулидан иборат таноб айриси шкуфта элементи билан боғланади. Энди юза бушликларига гул, новда, барг ва бошка элементларни бир-бирига боғлаган холда жойлаштириш режалаштирилади. Новда шакллар буйича харакатлантирилиб чизиб борилади. Композиция таркибидаги новданинг чизилиши гул ва бошка нақш элементларининг бир-бирлари билан яхлит, узвий боғланиб кетишини таъминлайди. Нақш намунасига новда, гул ва барг элементларини жойлаштириш, яъни улаш натижасида композиция мазмуни тугал ечимини топади, мавжуд нақш композицияси патнис куринишидаги нақшлар турига хос бўлганлиги сабабли “Патнис ислими” деб аталади.

Композиция режасини тузиш ва чизиш жараёнида шакл ва замин буйича таркалувчи ранглар ва элементларнинг узаро муносиблиги ҳисобга олиниши шарт. Бунинг учун дастлаб нақш композициясининг коралама нусхаси чизиб олинади. Сунг, ана шу коралама асосида (лозим топилган такдирда айрим узгартиришлар киритиш орқали) ҳар бир бўлакка ишлов берилган холда унинг нусхаси керакли жойларга кучирилади ва яхлит нақш тўзилади.

Нақш арабча тасвир, гул деган маънони англатади. У элементлари маълум тартибда такрорланадиган куш, хайвон, усимликлар, геометрик шакллар ва бошкаларнинг маълум тартибда такрорланишидан ҳосил қилинган безакдир.

Нақшлар мазмунига кура усимликсимон, геометрик нақшларга, гулли гирих, рамзий ва бошка турларга бўлинади. Усимликсимон нақш табиатдаги барг, банд, дарахт, бута гунча ва бошка нарсаларни наққош томонидан стиллаштириб олинган шаклини маълум қонуниятлар асосида такрорланишидан ҳосил қилинган. Геометрик нақш турларидан бири гирих бўлиб, чигал, тугун маъносини англатади. Хандасий нақш - мураккаб нақш тури.

У геометрик нақш турларидан бири бўлиб, туртбурчак, учбурчак, айлана ва ёйлардан ҳамда купбурчаклардан иборат бўлади. Геометрик нақш узлуксиз раппортлардан ташқил топган бўлиб, ҳар бир раппорт уз тўзилишига эга бўлади.

Наққошлик атамалари

Рута - икки томонга уланувчи нақш таксими, яъни хошия нақш. Унинг улчами купинча 14-20 см атрофида бўлади. Хошия нақш турли хил бўлиб, унинг меҳробга, хонага ишланишига қараб лула хошия, ишқом ва бошқа турлари бўлади.

Мунаббат - арабча устирмок деган маънони англатади. Асоси квадрат ёки туртбурчакдан ташқил топиб, турт томонга такрорланадиган нақш таксими. Катта юзаларни безашда мунаббатдан фойдаланилади. Мунаббатнинг усимликсимон, геометрик ва бошқа композицион турлари бор. Унинг мунаббати меҳроб, мунаббати бофта, мунаббати ислими, мунаббати гирих ва бошқа атамалари мавжуд.

Турунж - арабча “лимон” деган маънони билдиради. Русча медальон. Нақшларда композициянинг марказига чизиладиган нақш тури.

Турунж ҳеч қандай нақшга уланмай муаллақ турадиган композиция бўлиб, унинг шакли асрлар давомида ривожланиб, бойитилган.

Намоён - форсча қуриниш, манзара демакдир. Намоён ҳеч нимага уланмайдиган мустақил композиция бўлиб, мураккаб нақш

турига киради. Унинг усимликсимон, геометрик, гулли гирих, рамзий ва бошка турлари мавжуд.

Намоёнлар симметрик ва ассиметрик тўзилишга эга бўлади.